Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

JINOIY JAZO TUSHUNCHASI VA MAQSADLARI

Boymurodov Firdavs Fozilovich
O‘zbekiston Milliy universiteti
Ijtimoiy fanlar fakulteti 4-bosqich talabasi.
Abdushukurov Arslonbek Boxodir o‘g‘li
O‘zbekiston Milliy universiteti
Ijtimoiy fanlar fakulteti 4-bosqich talabasi.
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20551241

Annotatsiya: Ushbu maqolada jinoyat-huquqiy fanning fundamental institutlaridan biri bo‘lgan jinoiy jazo tushunchasi va uning qonunchilikda belgilangan maqsadlari tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi va xalqaro huquqiy normalar qiyosiy tahlil etilib, jazoning mohiyati, uning majburlash xarakteri hamda jamiyatni jinoiy tajovuzlardan himoya qilishdagi roli yoritilgan. Shuningdek, maqolada jazoning maqsadlari bo‘lgan adolatni tiklash, mahkumni isloh qilish va ham umumiy, ham maxsus ogohlantirish (preventsiya) masalalari statistik ma’lumotlar hamda sud amaliyoti asosida tadqiq etilgan. Jinoyatchilik tendensiyalarining o‘zgarishi sharoitida jazo tizimini liberallashtirish va uning samaradorligini oshirish bo‘yicha ilmiy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: jinoiy jazo, davlat majburlov chorasi, jazo maqsadlari, ijtimoiy adolat, mahkumni isloh qilish, jinoyat preventsiyasi, umumiy ogohlantirish, maxsus ogohlantirish, Jinoyat kodeksi, sud amaliyoti.

Аннотация: В данной статье проводится системный анализ понятия уголовного наказания, являющегося одним из фундаментальных институтов уголовно-правовой науки, а также его законодательно закрепленных целей. В рамках исследования проведен сравнительный анализ Уголовного кодекса Республики Узбекистан и норм международного права, освещены сущность наказания, его принудительный характер и роль в защите общества от преступных посягательств. Кроме того, на основе статистических данных и судебной практики исследуются такие цели наказания, как восстановление справедливости, исправление осужденного, а также общая и специальная предупредительные (превентивные) меры. В условиях изменения тенденций преступности разработаны научные предложения и рекомендации по либерализации системы наказаний и повышению ее эффективности.

Ключевые слова: уголовное наказание, мера государственного принуждения, цели наказания, социальная справедливость, исправление осужденного, превенция преступности, общая превенция, специальная превенция, Уголовный кодекс, судебная практика.

Abstract: This article provides a systematic analysis of the concept of criminal punishment, which is one of the fundamental institutions of criminal law science, and its legally established objectives. Within the framework of the study, a comparative analysis of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan and international legal norms is conducted, highlighting the essence of punishment, its coercive nature, and its role in protecting society from criminal encroachments. Furthermore, based on statistical data and judicial practice, the objectives of punishment—such as restoring justice, rehabilitating the convict, and both general and specific prevention (deterrence)—are investigated. In the context of changing crime trends, scientific proposals and recommendations have been developed to liberalize the punishment system and increase its effectiveness.

Keywords: criminal punishment, measure of state coercion, objectives of punishment, social justice, rehabilitation of the convict, crime prevention, general deterrence, specific deterrence, Criminal Code, judicial practice.

Kirish

Har qanday huquqiy davlatda qonun ustuvorligini ta’minlash va ijtimoiy munosabatlarni barqaror saqlash mexanizmlari mavjud. Ushbu mexanizmlar tizimida jinoiy jazo instituti alohida o‘rin tutadi. Jinoiy jazo — bu shunchaki sodir etilgan qilmish uchun qasos yoki jismoniy qiynoq vositasi emas, balki davlat tomonidan jinoiy-huquqiy normalarni buzgan shaxslarga nisbatan qo‘llaniladigan, qonun bilan qat’iy chegaralangan majburlov chorasidir [1, 45-b.].

Globallashuv va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning shiddatli rivojlanishi davrida jinoyatchilikning tarkibi va shakllari ham o‘zgarib bormoqda. Bu esa, o‘z navbatida, jinoiy jazo tushunchasini qayta anglash va uning amaldagi maqsadlari nechog‘lik samarali ekanligini ilmiy jihatdan baholashni talab etadi. O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan sud-huquq islohotlari kontekstida jazo tizimini insonparvarlashtirish, lekin shu bilan birga, uning preventiv (ogohlantiruvchi) ta’sirini susaytirmaslik masalasi dolzarb hisoblanadi [2, 12-b.].

Jinoiy jazoning mohiyati va uning ijtimoiy funksiyalarini to‘g‘ri belgilash jamiyatda barqarorlikni ta’minlashning asosiy kafolatidir. Agar jazo haddan tashqari shafqatsiz bo‘lsa, u mahkumning jamiyatga nisbatan agressiyasini oshiradi; agarda u o‘ta yumshoq bo‘lsa, jinoyat qurbonlarining huquqlari poymol bo‘ladi va jazo muqarrarligi prinsipi buziladi [3, 88-b.]. Shu sababli, ushbu tadqiqotda jinoiy jazo tushunchasining huquqiy tabiati va uning qonunchilikda belgilangan maqsadlariga erishish darajasi empirik ma’lumotlar asosida tahlil qilinadi.

Metodologiya

Ushbu tadqiqotni tizimli va xolis olib borish maqsadida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Shaxslarga nisbatan jinoiy jazo qo‘llash amaliyotini o‘rganishda quyidagi usullar asos qilib olindi:

- **Tarixiy-huquqiy metod:** Jinoiy jazo institutining va uning maqsadlarining qonunchilikda rivojlanish bosqichlari o‘rganildi.
- **Qiyosiy-huquqiy metod:** O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining jazo tizimiga oid normalari rivojlangan xorijiy davlatlar (Germaniya, Fransiya, Yaponiya) tajribasi bilan qiyoslandi.
- **Statistik tahlil vositasi:** O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi va huquqni muhofaza qiluvchi organlarning so‘nggi yillardagi rasmiy statistik ma’lumotlari, sudlanganlik ko‘rsatkichlari va retsidiv (takroriy) jinoyatchilik darajasi tahlil etildi.
- **Mantiqiy va funksional yondashuv:** Jazoning har bir maqsadi (adolat, isloh, preventsiya) alohida ajratilib, ularning amaliyotda ishlash mexanizmlari samaradorligi baholandi.

Natijalar

O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 42-moddasiga muvofiq, jazo — jinoyat sodir etishda aybdor deb topilgan shaxsga nisbatan davlat nomidan sud hukmi bilan qo‘llaniladigan va mahkumni qonunda nazarda tutilgan muayyan huquq va erkinliklardan mahrum qilish yoki ularni cheklashdan iborat bo‘lgan majburlov chorasidir [4, 28-b.].

Jazoning qonuniy belgilangan maqsadlari tizimi quyidagilardan iborat:

1. Ijtimoiy adolatni tiklash.
2. Mahkumni isloh qilish.
3. Kelingusi jinoyatlarning oldini olish (umumiy va maxsus preventsiya).

Rasmiy statistik ma’lumotlar tahliliga ko‘ra, jazo tizimida ozodlikdan mahrum qilish bilan bog‘liq bo‘lmagan jazo turlari (jarima, muayyan huquqdan mahrum qilish, majburiy jamoat ishlari, axloq tuzatish ishlari, ozodlikni cheklash) ulushi ortib bormoqda. Masalan, sud amaliyoti tahlili shuni ko‘rsatadiki, iqtisodiy va ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan jinoyatlar bo‘yicha muqobil jazo turlarining qo‘llanilishi ijobiy preventiv samara bermoqda [5, 114-b.].

Biroq, maxsus ogohlantirish (mahkum tomonidan qayta jinoyat sodir etilishining oldini olish) masalasida muayyan muammolar saqlanib qolmoqda. Jazoni ijro etish muassasalaridan ozod etilgan shaxslar o‘rtasida retsidiv jinoyatchilik ko‘rsatkichlari isloh qilish va ijtimoiy moslashtirish tizimini yanada takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi [6, 73-b.].

Tahlil va muhokama

Jinoiy jazo tushunchasining huquqiy tabiati va belgilari

Jinoiy jazo boshqa huquqiy javobgarlik choralaridan (ma’muriy, fuqarolik-huquqiy, intizomiy) o‘zining qat’iyligi va huquqiy oqibatlari bilan ajralib turadi. Ilmiy adabiyotlarda jazoning bir nechta fundamental belgilari ajratib ko‘rsatiladi [7, 56-b.]:

- **Davlat nomidan qo‘llanilishi:** Jazo faqat sud tomonidan va O‘zbekiston Respublikasi nomidan chiqariladigan hukm asosida qo‘llaniladi. Hech bir boshqa organ yoki jamoat birlashmasi jazo tayinlash huquqiga ega emas.
- **Faqat jinoiy qilmish uchun berilishi:** Jazo faqat Jinoyat kodeksida ko‘rsatilgan, jinoyat tarkibini tashkil etuvchi harakat yoki harakatsizlik uchun tayinlanadi.
- **Shaxsiy xarakteri:** Jazo faqat jinoyatni sodir etishda aybdor deb topilgan jismoniy shaxsning o‘ziga nisbatan qo‘llaniladi. Kollektiv jazo yoki javobgarlikni boshqa shaxsga o‘tkazishga yo‘l qo‘yilmaydi.
- **Mahrum etish va cheklash elementlarining mavjudligi (kara):** Jazo o‘z mazmuniga ko‘ra shaxsni moddiy, jismoniy yoki ma’naviy jihatdan muayyan ne’matlardan (mulkidan, erkin harakatlanishidan, muayyan lavozimlarni egallash huquqidan) mahrum qiladi.

Jazoning mazmunini tashkil etuvchi ushbu mahrumiyatlar o‘z-o‘zidan maqsad emas, balki qonun chiqaruvchi tomonidan belgilangan ijtimoiy foydali maqsadlarga erishish vositasidir [8, 102-b.].

Jazo maqsadlarining tizimli tahlili

1. Ijtimoiy adolatni tiklash

Ijtimoiy adolatni tiklash jazoning eng qadimgi va shu bilan birga eng zamonaviy maqsadlaridan biridir. Ushbu maqsad ikki jihatni qamrab oladi: jabrlanuvchining buzilgan huquqlarini tiklash va jamiyatda buzilgan huquqiy tartibni qayta tiklash.

$$\text{Adolat standarti} = \frac{\text{Aybning og’irligi}}{\text{Jazoning mutanosibligi}}$$

Jinoyat huquqi nazariyasiga ko‘ra, jazo jinoyatning og‘irligiga va aybdorning shaxsiga mutanosib (proporsional) bo‘lishi shart [9, 64-b.]. Adolat maqsadi faqatgina jinoyatchini jazolash bilan cheklanib qolmaydi, balki u jinoyat oqibatida yetkazilgan moddiy va ma’naviy zararni qoplash majburiyatini ham yuklaydi. Sud amaliyotida agar mahkum yetkazilgan moddiy zararni ixtiyoriy ravishda to‘liq qoplagan bo‘lsa, unga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish bilan bog‘liq bo‘lmagan jazolar tayinlanishi aynan ijtimoiy adolatni tiklash maqsadiga xizmat qiladi.

2. Mahkumni isloh qilish

Mahkumni isloh qilish — bu uning ongida va xulq-atvorida qonunlarga hurmat munosabatini shakllantirish, uni qayta jinoyat sodir etishdan to‘xtatib qoladigan ichki psixologik filtr yaratish jarayonidir. Isloh qilish jazoni ijro etish tizimining (penitensiar tizim) zimmasiga katta mas’uliyat yuklaydi.

Mahkumlar bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlar, ularni foydali mehnatga va kasb-hunar o‘rganishga jalb etish isloh qilishning asosiy vositalari hisoblanadi [10, 142-b.]. Biroq, xalqaro ekspertlarning ta’kidlashicha, ozodlikdan mahrum qilish joylarining o‘ta yopiqligi va u yerdagi submadaniyat (kriminal etika) ko‘pincha isloh qilish maqsadiga teskari ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois, hozirgi kunda jazoni jamiyatdan ajratmagan holda (masalan, ozodlikni cheklash yoki probatsiya nazorati ostida) ijro etish amaliyoti kengaymoqda.

3. Jinoyat preventsiyasi (ogohlantirish)

Jinoyat qonunchiligida ogohlantirish chorasi ikki turga bo‘linadi:

• **Maxsus ogohlantirish (preventsiya):** Jazo qo‘llanilgan shaxsning o‘zi tomonidan yangi jinoyat sodir etilishining oldini olish. Bunga shaxsni jamiyatdan izolyatsiya qilish yoki uning muayyan huquqlarini cheklash orqali erishiladi.

• **Umumiy ogohlantirish (preventsiya):** Jamiyatning boshqa beqaror a’zolari (jinoyat sodir etishga moyil shaxslar) tomonidan jinoyat sodir etilishining oldini olish. Ular jazoning muqarrarligi va og‘irligini ko‘rib, jinoiy qilmishdan tiyiladilar.

Statistik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, umumiy preventsiyaning kuchi jazoning shafqatsizligida emas, balki uning muqarrarligidadir [11, 89-b.]. Agar jamiyatda har bir sodir etilgan jinoyat uchun jazo muqarrar ekanligi haqida qat’iy ishonch shakllansa, jinoyatchilik darajasi keskin kamayadi.

Mavjud muammolar va qiyosiy tahlil

O‘zbekiston jinoiy-huquqiy tizimida probatsiya xizmatining joriy etilishi maxsus preventsiya va isloh qilish maqsadlariga erishishda muhim qadam bo‘ldi. Shunga qaramay, jazo maqsadlari o‘rtasidagi balansni saqlashda ayrim nomutanosibliklar ko‘zga tashlanadi. Masalan, iqtisodiy jinoyatlar uchun uzoq muddatli ozodlikdan mahrum qilish jazolarining tayinlanishi davlat uchun ham, jamiyat uchun ham iqtisodiy jihatdan samarasiz bo‘lishi mumkin (chunki mahkumni saqlash xarajatlari davlat budjetiga yuklanadi) [12, 210-b.].

Xorijiy tajribaga (masalan, Skandinaviya davlatlari amaliyotiga) nazar tashlasak, u yerda asosiy e’tibor jazolash (kara) elementiga emas, balki shaxsni reabilitatsiya qilish va jamiyatga qaytarishga qaratilgan. Bu esa retsidiv jinoyatchilikni 20% gacha tushirish imkonini bergan, O‘zbekistonda esa bu ko‘rsatkich nisbatan yuqoriroqligicha qolmoqda [13, 55-b.].

Xulosa

Olib borilgan ilmiy-huquqiy tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Birinchidan, jinoiy jazo — bu faqatgina jinoiy qilmishga nisbatan repressiv munosabat emas, balki ijtimoiy barqarorlikni tiklash va fuqarolar huquqlarini himoya qilishning huquqiy kafolatidir.

Ikkinchidan, jazoning maqsadlari (adolat, isloh va ogohlantirish) o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, ulardan birortasiga ustunlik berish yoki mutanosiblikni buzish butun jinoiy-huquqiy siyosatning samarasizligiga olib keladi.

Uchinchidan, sud amaliyotida ozodlikdan mahrum qilish jazosidan ko‘ra, muqobil jazo turlarini (ayniqsa, iqtisodiy va ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan jinoyatlar bo‘yicha jarima hamda majburiy jamoat ishlarini) kengaytirish lozim. Bu davlat budjeti mablag‘larini tejash bilan birga, shaxsning jamiyatdan uzilib qolmasdan isloh bo‘lishiga xizmat qiladi.

To‘rtinchidan, maxsus preventsiya samaradorligini oshirish uchun jazo muddatini o‘tab bo‘lgan shaxslarni ijtimoiy adaptatsiya qilish va ish bilan ta’minlash tizimini yanada kuchaytirish zarur, zero qayta jinoyatchilikning asosiy sababi ijtimoiy-iqtisodiy moslashuvning yetishmasligidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Rustambayev, M. X. O‘zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. Umumiy qism. T. 1: Jinoiy javobgarlik to‘g‘risidagi ta’limot. – Toshkent: "Yuridik adabiyotlar publish", 2021. – 45-b.
2. Ismoilov, I. Jinoyat-huquqiy siyosatni insonparvarlashtirish tendensiyalari // Huquq va burch. – 2023. – № 4. – 12-b.
3. Yoqubov, S. A. Jinoiy jazo tizimi va uni takomillashtirish muammolari. – Toshkent: Adolat, 2022. – 88-b.
4. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. Rasmiy nashr. – Toshkent: Adolat qonunchilik boshqarmasi, 2025. – 28-b.
5. Karimov, B. O‘zbekiston Respublikasida sud amaliyoti tahlili va statistikasi // O‘zbekiston qonunchiligi tahlili. – 2024. – № 2. – 114-b.

6. Tojiyev, R. Retsidiv jinoyatchilikning oldini olishda jazo maqsadlarining o‘rni // Huquqiy tadqiqotlar jurnali. – 2023. – Maxsus son. – 73-b.
7. Tursunov, A. S. Jinoyat huquqida jazo tushunchasi va uning belgilari: nazariya va amaliyot. – Toshkent: TDYUU nashriyoti, 2020. – 56-b.
8. Axmedov, M. Penitensiar tizimda mahkumlarni isloh qilish metodikasi. – Toshkent: Akademiya, 2022. – 102-b.
9. Qodirov, N. Jinoyat huquqida adolat va proporsionallik prinsiplari // Jamiyat va qonun. – 2024. – № 1. – 64-b.
10. Sultonov, Sh. Jinoiy jazolarni ijro etish muammolari va probatsiya xizmati samaradorligi. – Samarqand: Zarafshon, 2023. – 142-b.
11. Beccaria, C. Jinoyat va jazolar to‘g‘risida (Tarjimon: H. Boboyev). – Toshkent: Sharq, 2019. – 89-b.
12. White, J. Comparative Criminal Law and Punishment Goals. – London: Oxford University Press, 2021. – 210-p.
13. Nilsen, L. Penitentiary Systems in Scandinavia: Rehabilitation vs. Punishment. – Oslo: Nordic Academic Press, 2022. – 55-p.